

Kant'ta Sınırın İki Yüzü: Grenze ve Schranke*

The Two Faces of the Boundary/Limit in Kant: Grenze and Schranke

Ebru Pehlivan

Özet

Bir yüzü geçmişe bir yüzü geleceğe bakan ve sınırın ikili doğasını temsil eden sınır tanrısı Janus gibi Kant felsefesi de hem felsefenin kadim problemlerinin çözümüne yönelik eleştirel bir bakış sunmuş hem de çizdiği sınırlarla felsefe tarihine yön vermiştir. Ancak Kantçı eleştiri, dizgelerin veya kişilerin eleştirisi olmaktan çok aklın deneyimden bağımsız kullanımının olanak ve sınırlarına yönelik bir eleştiridir. Dolayısıyla Kant felsefesini birçok kavram bağlamında incelemek mümkün olsa da sınır kavramına ilişkin bir inceleme yapmak, Transsendental Felsefenin temel amaçlarına ilişkin bağlantıların izlerini sürmeyi mümkün kılan bir imkân sunmaktadır. Diğer ta-

Abstract

Like Janus, the god of boundaries, whose one face turns to the past and the other to the future and who represents the dual nature of the limit/boundary, Kantian philosophy both offered a critical perspective in favor of resolving the ancient problems of philosophy and shaped the history of philosophy with the boundaries/limits it set. However, Kantian critique is a criticism of the possibilities and boundaries/limits of the use of reason beyond experience rather than a criticism of systems or persons. Therefore, although it is possible to analyze Kant's philosophy within the context of various concepts, an examination of the concept of boundary/limit offers a richness that makes it possible

✉ Dr. Öğretim Üyesi, Haliç Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, lebruehlivan@halic.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9949-6944

* Bu çalışma, Prof. Dr. Cengiz ÇAKMAK danışmanlığında 2020 yılında tamamladığım Kant'ta Eleştiri ve Sınır Kavramları Üzerine Bir İnceleme başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, 2020)

raftan Kant'ın sınır kavramı için tercih ettiği Grenze ve Schranke kullanımına yönelik teknik ayrımı dikkate alınmadığında derinlikli bir okuma yapmaktan mahrum kalmaktadır. Bu nedenle mevcut çalışmanın temel amacı; Kant felsefesi için anahtar kavram niteliğindeki sınır kavramının kullanımında tercih edilen teknik ayrım bağlamında Kant'ın sınır çizme projesini daha yakından incelemektir. Çalışmanın temel savı ise Kant'ın Grenze-Schranke ayrımını, insanın bilme yetisinin sınırlarının ötesinde olan metafizik unsurların, söz konusu yetilerden bağımsız olarak varolma 'ihtimalini' tümünden yok saymadığını göstermek için kullanıldığını ileri sürmektir.

Eleştirel Felsefenin temel amaçlarından biri aklın spekülatif kullanımını sınırlandırarak geleneksel metafiziğin iddialarının temelden yoksun olduğunu göstermek ve bilginin meşru alanını belirlemektir. Kant söz konusu belirlemeyi, sınır kavramı için kullanmayı tercih ettiği Grenze-Schranke ayrımından hareketle yaparak sınırın ikili doğasına uygun bir yöntem izlemiştir. Bu nedenle Kant'ın çizdiği sınırların mahiyetini anlayabilmek ancak Grenze-Schranke ayrımı bağlamında bir inceleme yapmakla mümkün olabilmektedir. Kant'a göre akıl doğası gereği sınır (Grenze) tanımayan fakat sınırlamalar-kısıtlamalar (Schranke) tanıyan bir yetidir.

to trace correlations related to the basic aims of Kantian philosophy. On the other hand, if the technical distinction between the use of Grenze and Schranke, which Kant prefers to use for the concept of limit/boundary, is not taken into account, one will be deprived of an in-depth reading of Kant's philosophy. Therefore, the main purpose of this study is to examine Kant's project of setting the limit/boundary more closely within the context of the technical distinction regarding the use of the concept of limit/boundary, which is a key concept for Kantian philosophy. The main argument of this study is to propose that Kant uses the Grenze-Schranke distinction in order to demonstrate that he does not completely rule out the possibility of metaphysical issues that are beyond the boundaries/limits of human cognitive faculties existing independently of these faculties.

One of the main aims of Kant's Critical Philosophy is to set a limit to the speculative use of reason with the aim of demonstrating that the claims of traditional metaphysics are built on sand and to draw the boundary/limit of knowledge. Kant makes this determination based on the technical distinction between Grenze and Schranke, which he prefers to use for the concept of limit/boundary and follows a method appropriate to the dual nature of the

Sınır (Grenze) belirli bir yerin dışında bulunan ve bu yeri kapsayan bir uzamı varsayarken, sınırlama-kısıtlama (Schranke) mutlak tamlığı olmayan bir büyüklüğe ilişkin değillemeler olarak negatif bir işleve sahiptir. Bu nedenle Kant, matematik ve doğa bilimlerindeki bilgilerin sınırı için Schrankeyi kullanmayı tercih ederken akıl, metafizik ve kendinde-şeye ilişkin sınırlar için Grenzeyi kullanmayı uygun görmüştür.

Schranke, bilginin meşru alanını belirleyerek aklın bu sınırın ötesinde neyi başaramayacağına işaret ettiğinden negatif bir kullanıma sahiptir. Kant, hareketli sınır engeli ya da bariyer anlamına gelen Schrankeyi; bütünü her zaman eksik kalacak olan tanımına ve söz konusu tanımın dinamik olduğuna vurgu yapmak amacıyla kullanmaktadır. Diğer taraftan Grenze, sınırın ötesinde kalana, ulaşılamayacak olanın alanına ilişkin bir kullanıma sahip olduğundan Kant'ın ruh, evren ya da Tanrı idelerinin bilginin sınırları dışında olduğunu ifade ederken Grenzeyi tercih etmesi ve kendinde-şeyi bir sınırkavram (Grenzebegriff) olarak konumlandırması özel bir anlam kazanmaktadır. Kant, Schranke ve Grenze arasında yaptığı ayırım ile metafizik alanındaki birçok tartışmayı bertaraf ederek bilgi alanında olduğunu gibi ahlak ve din alanlarındaki tartışmalara da yeni bir boyut kazandırmıştır. Geleneksel me-

boundary/limit. For this reason, it is only possible to understand the nature of the boundary/limit. Kant sets by analyzing it in relation to the distinction between Grenze and Schranke. According to Kant, reason is a faculty that by its very nature does not recognize boundaries (Grenze) but recognizes limits (Schranke). While a boundary (Grenze) presupposes a space that is outside a certain place and encompasses this place, limit (Schranke) has a negative function as negations that affect a magnitude that is not an absolute totality. For this reason, Kant preferred to use Schranke for the limits of knowledge in mathematics and the natural sciences, while he preferred to use Grenze for the boundaries of reason, metaphysics, and the thing-in-itself.

Schranke has a negative usage as it defines the legitimate domain of knowledge and points out to what reason cannot achieve beyond this limit. Kant uses Schranke, which means a dynamic boundary or barrier, to emphasize the definition of totality, which will always be incomplete, and the dynamism of this definition. On the other hand, since Grenze is used in relation to what lies beyond the boundary, Kant's preference for using Grenze in expressing that the ideas of the soul, the universe, or God are beyond the limits of knowledge and his positioning of the thing-in-itself as a

tafiziğin eleştirisini yaparak, aklın deneyimden bağımsız kullanımının sınırlarını belirleyen Kant, yapılabilecek tek metafiziğin söz konusu sınırları tespit etmeye yönelik bir sınır metafiziği olduğunu öne sürmüştür. Dolayısıyla bilgiye çizdiği sınırlar ile inanca yer açan Kant felsefesini Grenze-Schranke ayırımından hareketle sınır kavramı bağlamında incelemek hem Kant'ın geleneksel metafizik eleştirisini hem de Kant sonrası felsefelere yön veren sınır metafiziğini daha iyi anlamanın imkânını sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sınır, Sınırlama-Kısıtlama, Grenze, Schranke, Metafizik, Eleştiri

boundary concept (Grenzebegriff) gains a special meaning. With his distinction between Grenze and Schranke, Kant eliminated many debates in the field of metaphysics and brought a new dimension to the debates in the fields of morality and religion as well as in the field of knowledge. By criticizing traditional metaphysics and determining the boundaries of the use of reason independent of experience, Kant argued that the only metaphysics that can be undertaken is a metaphysics of boundaries/limits to determine these boundaries/limits. Consequently analyzing Kant's philosophy, which makes room for faith by means of the limits it sets for knowledge, in relation to the concept of boundary/limit based on the Grenze-Schranke distinction, offers the opportunity to better understand both Kant's critique of traditional metaphysics and the metaphysics of boundaries/limits that shaped post-Kantian philosophies.

Key Words: Boundary, Limit, Grenze, Schranke, Metaphysics, Critique

Giriş

Sınır, ikili doğası gereği hem içe hem dışa ne içe ne dışa ilişkindir. Diğer taraftan sınır, neyin içeride kaldığını belirlerken neyin dışarıda kalacağını da belirleyerek tanım yapmayı mümkün kılmakta ve aynı zamanda düşünmek için gerekli diyalektik yarılmayı da yaratmaktadır. Sınır, bölerek oluşturduğu iki tarafın özelliklerini barındıran bir tür *kıyı etkisine* sahip olduğu gibi sınırlı bir varlık olan insanın sınırsız olana uzanma girişimlerinin cereyan ettiği yer olması sebebiyle zengin bir inceleme alanı da sunmaktadır. Kant felsefesi sınır kavramı bağlamında incelendiğinde ise sınırın ikili doğasına uygun bir kullanım ile karşılaşılmaktadır. Kant, aklın teorik alandaki sınırları tanımak istemeyen halini Tanrı olma isteğine rahatsız edici bir biçimde yakın bulduğundan aklın teorik kullanımını sınırlandırarak pratik kullanımına yer açmış ve koşulsuz buyruk ile bizi adeta Tanrı gibi davranmaya davet etmiştir. Kant, bir sınır çizme projesi olan Eleştirel Felsefesinde sınır kavramı için *Grenze* ve *Schranke* kelimelerini ustalıkla kullanarak sınırın içine ve dışına yönelik çok katmanlı ve zengin bağlantılara işaret etmiştir.

Kant'a göre Dogmatizm gibi Septisizm de sınır tanımama sonucunda ortaya çıktığından *Eleştiri*, Dogmatizm ve Septisizme karşı yapılmalıdır. Dogmatizm, aklın kendi zaaf ve sınırlarını tanımaksızın eleştiriden yoksun işleyişi iken, Septisizm aklın sınırlarını şeylerin kendilerinin olanağının sınırı ilân eden, kriterden yoksun bir akıl eleştirisidir. (Caird, 1909, s.2) Kant'a göre söz konusu sınır ihlalleri; deneyimi mümkün kılan ilkelerin şeylerin kendilerinin özellikleri olarak görülmemesi durumunda ve şeylerin kendi başına varoluşlarının ancak yetilerimizin sınırları dâhilinde bilinebileceği kabul edildiğinde önlenebilir. Aklın yapabileceklerinin sınırlarını olduğu kadar, deneyimle yetinmeyerek bu sınırların ötesine geçmeye ihtiyaç duyan doğasını tanımak da Eleştirel Felsefenin temel amaçları arasındadır. Bu nedenle yetilerin ilke ve sınırlarını, yine yetilerin işleyişinden yola çıkarak belirlemeyi amaçlayan Kant, bu zorlu görevi "Aklın sınırlarını belirlemek en zor fakat en gerekli olanıdır" diyerek üstlenmiştir (Kant, 1992a, s.538).

Eleştirinin üstlendiği bu zor görev, bilginin sınırlarını belirleme ihtiyacına olduğu kadar ahlak alanında özgürlüğün çelişkiye düşülmeksizin düşünülebileceği alanı açma gerekliliğine de dayanmaktadır ve “(...) bu ancak Eleştiri bize daha önce kendinde şey hakkında kaçınılmaz bilgisizliğimizi göstererek teorik olarak bilebileceğimiz her şeyi yalnızca görünüşlerle sınırlandırdığı için olanaklıdır” (Kant, 2005, BXXIX). Metafiziği “insan aklının sınırlarının bilimi” (Kant, 1992b, s.384), teodiseleri ise “kendi sınırlarını küstahça görmezden gelen aklın bir savunması” (Kant, 2001a, s.203) olarak gören Kant’a göre sınırların bilinmemesi ya da görmezden gelinmesinden kaynaklanan ihlaller, geleneksel metafiziğin yüzyıllardır süren krizinin sebebi olduğundan bu zorlu görev üstlenilmek durumunda. Bu nedenle Kant felsefesine hâkim olan sınır çizme çabasını anlayabilmek için sınır kavramının Kant felsefesindeki kullanımlarına daha yakından bakmak gerekmektedir. Kant’ta sınır kavramına ilişkin bir inceleme yapabilmek için ise sınır kelimesinin çeşitli dillerdeki kullanımlarına ve etimolojik bağlantılarına bakmak yerinde olacaktır.

Sınır Kelimesinin Sözlük Anlamları

Türkçede sınır; bir şeyin yayılabileceği veya genişleyebileceği son çizgi ve bir şeyin nicelik bakımından inebileceği veya çıkabileceği en alt ve en üst yer anlamlarının yanı sıra bitme, sona erme, varlık ya da etki alanının dış çevresi, uzayda iki bölgeyi ayıracak biçimde belirtilen nokta, çizgi ya da yüzey anlamlarında da kullanılmaktadır (Eyuboğlu, 1998, s.597). Eski Yunancada; komşu, sınırdaş anlamına gelen *synoros* kelimesinden Yunancaya geçen ve sınır ülkesi, serhat, uç anlamına gelen *sinoron* kelimesinin Türkçedeki sınır kelimesinin kökeni olduğu düşünülmektedir (Nişanyan, 2023). *Sinora*; ufuk anlamına da gelen *horos-horismos* ve tanımlamak anlamına gelen *oros-orismos* ile biraradalık anlamı katan *-syn* önekinin birleşmesinden oluşmuştur ve bir şeyi tanımlayan alan anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu etimolojik ilişki, tanımlanan alan, ufuk ve sınır ilişkisini göstermesi nedeniyle önemli görünmektedir (Liddel & Scott, 1996, s.1723).

Sınır kavramının Arapçadaki karşılıklarına bakıldığında ise *had* kelimesi ile karşılaşılmaktadır. *Had*; sınır, uç, bitim yeri, kıyı, değer, ceza (Eyuboglu, 1998, s.309) ve şeriatçe verilen ceza anlamlarında kullanılmaktadır (Develioğlu, 2001, s.307). Çoğul hali *hudûd* olan *had* kelimesi Arapçada aynı zamanda insanın yetki ve değeri anlamında da kullanılmaktadır (Develioğlu, 2001, s.328). *Haddizatında* ifadesi ise; yaradılıştaki, aslında, oluşunda anlamlarında kullanıldığından, doğanın belirlediği sınırlara yaptığı vurgu nedeniyle önemli görünmektedir (Develioğlu, 2001, s.307). Zira insan, *haddizatında* yani doğası gereği sınırlı bir varlık olduğu gibi yine doğası gereği sınır tanımak istemeyen bir varlıktır. Osmanlıcada *an* kelimesi, birçok anlamının yanı sıra; iki tarla arasına çizilen sınırı belirten ince yol, duvar ya da çit anlamında kullanılırken (Parlatır, 2006, s.86), Oğuzcada ise *an* (ağ/añ) kelimesi; ayırt etmek, idrak etmek gibi anlamlara gelmektedir.¹ Anlamak, bir şeyi o-olmayandan ayıran sınırı çizebilme esasına dayandığı için anlamının tanımlamak ve sınır çizmek ile ilişkisi daha anlaşılır hale gelmektedir.²

Yunancada sınır kavramı ile ilgili olarak; uç, bitim, hedef, son, had anlamlarına gelen *peras* kavramı ile karşılaşılmaktadır (Peters, 2004, s.286). Mekânsal olarak öteye, karşıya, ileriye, zamansal olarak ise sonraya ilişkin olarak kullanılan *peras*, sınır imi anlamına gelirken (Baptist, 1999, s.56,58),

¹ “An: (ağ/añ), ayırt etmek, idrak etmek”, “ol sözüğ anladı” (sözü anladı – Oğuzca) Kaşgarî, Divan-i Lugati’t-Türk ve “ayraç, çit (al-haciz) demektir. (...) bundan dolayı anlaşılacak şeye (aş-şay’u’l-mafhum) anlu denir, çünkü gayrisından ayırt edilmiştir (tamayyaza) (...) ve bundan dolayı anladı (fahama) denir.” Ebu Hayyan, Kitabu’l-İdrak, s:1312’den aktaran: Nişanyan Sözlük, Çağdaş Türkçenin Etimolojisi: <https://www.nisanyansozluk.com/?k=anlamak> (01.09.2023)

² Sınır çizmenin tanımlamak ve anlamak ile ilişkisine dair benzer etimolojik bağlantılar bazı Batı dillerinde de mevcuttur. Örneğin; saptamak, karar vermek, belirlemek anlamına gelen *determinate* kelimesinin Latincece sınır anlamına gelen *terminus* ile ilişkisi düşünüldüğünde ya da Yunanca; tanımlama anlamında da kullanılan *horizon* ve İngilizce; *finisten* türetilen *definein* ortaya koyduğu tanımlama-sınırlama ilişkisi düşünüldüğünde anlamının sınır çizmek ile ilişkisi daha iyi kavranabilmektedir (Williams, 1985, s.118). Spinoza’nın da belirttiği gibi (Spinoza, 1919) “Her belirlenim aynı zamanda bir olumsuzlama” (s.50) olduğundan, sınır A’yı, A-olmayan’dan ayırarak düşünmeyi ve tanım yapmayı mümkün kılmakta ve sahip olduğu etimolojik bağlantılarla da üzerine düşünmek için zengin bir alan sunmaktadır.

horos, *horismos*³ ise; sınırlamak, belirlemek, tanımlamak, ilke, görüşü sınırlayan çizgi, ufuk çizgisi anlamlarına gelmektedir (Peters, 2004, s.158). *Porosun* geçit, kapı, eşik anlamları ise *aporinin* Antik Yunan Felsefesindeki kullanımını bizim için daha anlaşılır kılmaktadır. *Apori*; “(...) nesnenin kendisinde ya da kavramındaki bir çelişkiden ileri gelen çözülmesi güç probleme, bir düşünce faaliyetinde söz konusu aşılamaz çelişmeye verilen addır” (Cevizci, 1997, s.56). Sınırın aporisi ise bir şeyi tanımlarken diğer unsurları dışarıda bırakan ikili doğasından ve ayırdığı alanlara hem dahil olan hem de olmayan yapısından kaynaklanmaktadır. Sınır ve kapının aporisi bu anlamda birbirine benzemektedir. Kapının aporisi “(...) yalnız kapalı olduğunda (sınır çizgisi ile dayanışarak) açılabilmesidir (...) Bu anlamda, kapı, sınırın büyük suç ortağıdır” (Sözer, 1999, s.70).

Latince de ise iki alan arasındaki sınır çizgisi (Simpson, 1931, s.319), sınırlama-kısıtlama (Webb, 1879, s.143) anlamlarına gelen *limesin* yanı sıra toprak, yeryüzü anlamlarına gelen *terra* ile ilişkili olarak *terminus* kavramı ile karşılaşılmaktadır (Simpson, 1963, s.222). *Termin*, sınırlar koymak, sınırlama anlamına gelmekle birlikte; tanımlamak, belirlemek gibi anlamlara da sahiptir (Kabağaç & Alova, 1995, s.595). Bu nedenle *terminati*; sınır, sınırlayan şey, karar, sona ermek (Webb, 1879, s:143), *terminālis*; sona, sınıra ilişkin olan, nihai karar (Charlton, 1993, s.1859), *termino-terminatio*; sınırlama, tanımlama, son verme (Gepp & Haigh, 1928, s.520), belirleme (Simpson, 1963, s.222), uzamdaki sınır, uzam ve zamanın sınırı, eylemin sonu ve amacı anlamlarına gelmektedir (Glare, 1926, s.1926). *Terminus*; davranışın sınırı, mülkiyetin sınırı anlamlarının yanı sıra sınır taşı için de kullanılan bir ifadedir (Dürüşken, 2000, s.21, 195) ve aynı zamanda Roma mitolojisinde sınır tanrısının adıdır (Kennedy, 1998, s.293 ve Kabağaç & Alova, 1995, s.595). Roma mitolojisindeki bir diğer sınır tanrısı ise kapıların, eşiklerin ve başlangıçların tanrısı olarak bilinen *Janustur*. Janus,

³ *Horizonun*, bitirmek, ayırmak anlamlarına gelen *-apo* öneki ile birleştirilmesiyle oluşan *aphorism* (aforizma) kavramı; Latince *aphorismus* ve Yunanca *aphorismós* kavramları ile karşılanmaktadır. Dolayısıyla *aphorism*in, kişisel ufku belirleyen ilkeler olduğunu düşünmek mümkündür (Peters, 2004, s.158).

geçmişe ve geleceğe bakan iki yüze sahip olduğundan Ocak (January) ayının etimolojik kökeninde yer aldığı gibi, kimlik çalışmalarının da sembolü haline gelmiştir.⁴ Çünkü kimlik, geçmişin hatırlattıkları ile geleceğe bakılarak inşa edilmekte ve Ben'i Ben-olmayan'dan ayıran sınırların çizilmesini gerektirmektedir.

Sınır kavramı ile ilgili olarak İngilizcede en sık kullanılan karşılıklar ise *boundary*, *limit*, *border* ve *frontier*dir. *Boundary*; sınır ve ölçü (Smith, 1873, s.90) anlamlarının yanı sıra toprağın (*territory*) iyi belirlenmiş parçası (Klein, 1966, s.190) ve ahlaki yükümlülük (Partridge, 1991, s.55) anlamlarına gelirken, *limit* ise sınır anlamının yanı sıra eşik (Skeat, 1994, s.251) ve sabitleme noktası anlamlarında kullanılmaktadır (Onions, 1971, s.529). İngilizcede son anlamına gelen *finis*, bir sona sahip olmak anlamına gelen *finite*, sınırsız anlamında kullanılan *infinite*in yanı sıra sınırlamak ve açıklamak anlamlarına gelen *define* kelimesi kullanılmaktadır (Smith, 1870, s.147). Söz konusu etimolojik bağıntılar, sınırın tanımlama ile ilişkisini kurmak açısından önemli görünmektedir. Diğer taraftan İngilizcede sınır kavramı için kullanılan diğer iki kelime ise *border* ve *frontier*dir. *Border*; bir siyasi birimin egemenlik alanını kesin bir şekilde sınırlayan hatta işaret ederken, *frontier*; bilinmeyen tarafından çevrili olan anlamının yanı sıra ilimde keşif sahası ve bilginin yayıldığı, uzandığı sınır anlamlarına da gelmektedir (Sinclair, 2001, s.634). İmparatorlukların hüküm sürdüğü dönemde nihai sınır anlayışı olmadığından sınır için *boundary* kelimesi tercih edilirken, ulus-devlet anlayışının hâkim olmaya başladığı dönemden itibaren sınır kavramı için nihai sınır anlamına gelen *border* kullanılmaya başlanmıştır. (Aslan, 2016, s:10-11) Sınır kavramına ilişkin söz konusu kullanımlar, sınır kavramının hak, mülkiyet ve egemenlik anlayışları ile ilişkisini kavramak açısından önemli görünmektedir.

Almanca'da karşımıza çıkan *Grenze* ve *Schranke* kelimeleri ise kullanımlarındaki nüanslar nedeniyle birbirinden ayrılmaktadır. *Grenze*, Latince *terminus* ile ilişkilendirilmekte (Walde, 1938, s.803-804) ve sınır,

⁴ Bkz: Zomeren, M. & Täuber, S. & Kutlaca, M. ve Wermser, F. L., (2015), The Janus-Faced Self, European Journal of Personality. DOI: 10.1002/per.2006

aşılamayan son çizgi, nereye kadar gideceğini ve neler yapabileceğini bilmek anlamlarına gelmektedir (Vural, 2006, s.349). *Grenzenin* etimolojik kökenine bakıldığında Polonyalıların Almanya-Polonya arasındaki sınırdan bahsederken kullandığı *granica*, *granca* kelimelerine, Rusça; *granica*, Çekçe *hranice* kelimelerine rastlanmakta ve 12. ve 13. yüzyıllarda Slav dillerinde kullanılan *granneden* geldiği görülmektedir (Grimm & Grimm, 2020). *Granne*, Orta Yüksek Almancaya geçerek *graniza*, *graenizen*, *greniz* kelimelerine dönüşmüştür. 14. ve 15. yüzyıllarda kullanımı yaygınlaşan *Grenze*, Luther'in İncil çevirisinde zaman ve mekânın sınırlarına ilişkin olarak sıklıkla kullanıldığından 1700'lü yıllardan itibaren Almanca konuşulan tüm bölgede yaygınlaşan bir kelime haline gelmiştir (The Holy Bible, 2002, s.105,115,335). Almanca *sınır* anlamına gelen bir diğer sözcük olan *Schrankeye* bakıldığında ise; kapı, iner-kalkar engel, bariyer (Menge, 1963, s.199), sosyal ve ahlaki sınırlar, engeller ve birisine haddini bildirmek (Vural, 2006, s.729) anlamlarında kullanılan bir kelime olduğu görülmektedir. *Schranke*, 18. yüzyılda mahkeme metaforlarında bariyer ve engel anlamında kullanılırken, 17. ve 19. yüzyıl arasında kendini geri çekmek ve birine sınırlarını hatırlatmak anlamlarında kullanıldığı görülmektedir (Grimm & Grimm, 2020).

Kant'ta Grenze-Schranke Ayrımı

Kant'ın bilgiye, ahlaka ve dine ilişkin sınırları belirleme girişimini, *Grenze* ve *Schranke* arasında yaptığı teknik ayrımı dikkate almadan tam olarak anlamak mümkün değildir. Ancak Kant'ın sınır kavramı için *Grenze* ve *Schranke* kelimelerini kullanarak yapmaya çalıştığı ayrım, gerek bu ayrımın dikkat edilmeksizin yapılan okumalar nedeniyle gerekse çevirilerdeki özensizlikler nedeniyle literatürde oldukça geç fark edilmiş ve Kant okurlarını derinlikli bir kavrayıştan mahrum bırakmıştır⁵ (Eisler, 1964,

⁵ Söz konusu çeviri sorunlarının örnekleri olarak; Strawson, P. F. (2006). *The Bounds of Sense-An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*. New York: Routledge ve Kant, I. (1992) *Theoretical Philosophy (1755-1770)*, (Walford, D. Çev.). Cambridge: Cambridge University Press edisyonları incelenebilir.

s.225-226). Eleştiri Döneminden itibaren Kant'ın sınır çizme girişiminin ve *Grenze-Schranke* kelimelerini kullanma biçiminin çok daha sistematik bir karakter kazandığı görülmektedir (Pehlivan, 2017, s.44-45). Bu nedenle Kant'ın Eleştiri Döneminin temel amaçları olan bilgiye, ahlaka ve dine ilişkin sınırları belirleme girişimini incelerken Kant'ın kullanımına sadık kalarak; *Grenze-Schranke* ayrımını dikkate almak, Kant felsefesine ilişkin kavrayışın derinleşmesine katkıda bulunacaktır.

Kant'ın *Grenze-Schranke* ayrımına ilişkin ilk belirlenimini 1762-1764 yılları arasında verdiği metafizik derslerinde kullandığı "(...) ancak limes (Schranke), terminus'tan (Grenze) farklıdır" ifadesinde görmek mümkündür (Kant, 1997, 28:644). Aynı zamanda Herder'in Kant'ın metafizik ve matematik dersleri üzerine düştüğü notlarda da Kant'ın, *Grenze* kelimesini Latince *terminus* kelimesinin, *Schranke* kelimesini ise Latince *lime* kelimesinin karşılığı olarak kullandığı görülmekte ve bu teknik ayrımın aklın transsendent ve transsendental kullanımına ilişkin ayrım kadar önemli olduğu düşünülmektedir (Moretto, 2015, s.448). Kant *Grenze-Schranke* ayrımına ilişkin ilk ayrıntılı açıklamaya ise Eleştiri Dönemi eserlerinden biri olan *Prolegomena*da yer vermektedir:

Sınırlar (Grenzen) (yer kaplayan varlıklar söz konusu olduğunda) hep belirli bir yerin dışında bulunan ve bu yeri kapsayan bir uzamı varsayarlar; sınırlamalar (Schranke) ise böyle bir şeyi gerektirmezler; onlar yalnızca, mutlak tamlığı olmayan bir büyüklüğü etkileyen değillemelerdir. Oysa aklımız, çevresinde, kendi başına şeylerin bilgisi için -bunlara ilişkin belirli bir kavramı hiç yoksak bile ve yalnızca görünüşlerle ilgili olduğu halde sanki bir uzam görüyor gibidir (Kant, 2000a, s.106).

Değişebilen sınırları, dinamik bariyerleri ve kısıtlamaları ifade eden *Schranke* bütünü daima eksik kalacak olan ve değillemelere dayanan tanımlamaları ile ilgilidir. Bu nedenle Kant *Schrankeyi*, sadece *bir alanın* olumsuzlanması için kullanırken, *Grenzeyi iki alan* arasında ayrım yapmak için kullanmıştır (Howard, 2021, s.66-67). Kant, aklın metafizik konuları bilmeye ilişkin sınırlarından bahsederken *Grenzeyi* kullanarak bilinebilecek olan ile bilinemeyecek olanın alanlarını kesin ve değişmez bir biçimde

birbirinden ayırmıştır. Diğer taraftan Kant’ın doğa bilimleri ve matematik alanında bilginin sınırlarından bahsederken *Schrankeyi* kullanma nedeni, bu alanlardaki tanımlamaların mutlak olmayan, dinamik sınırlamalara dayanmasıdır (Menge, 1963, s.199).

Kant’ın nitelik kategorisinin üçüncü unsuru olarak tanımladığı *schranke* yani *kısıtlama-sınırlama*; “değilleme ile birleşmiş gerçeklikten başka bir şey değildir” (Kant, 2005, B111). Gerçeklik, yetilerin sınırları nedeniyle, ancak *kısıtlamalarla* (*schranke*) ve daima eksik bir biçimde tanımlanabilmektedir. Her tanımın aynı zamanda bir değilleme olduğu düşünüldüğünde gerçeklik, insan aklı için ancak değillemelerle kısmen belirlenebilen bir yapıya sahiptir. Mutlak olmayan, değişken ve dinamik olan bu değillemeler aracılığıyla bir şeyi kısmen ve değişken bir biçimde tanımlamak mümkün olabilmektedir. *Schranke*, mutlak tamlığı olmayan bir büyüklüğü değilleme (negation) yoluyla kısıtlayarak belirlemek anlamına geldiğinden (Caygill, 2000, s.280), Kant *Schrankeyi* doğa bilimleri ve matematik alanındaki bilgiler için kullanarak, bütünün eksik tanımlanmasına ve söz konusu görevin hiçbir zaman tamamlanamayacak oluşuna vurgu yapmaktadır. Çünkü gerek doğa bilimleri gerekse matematikte yakalanabilecek birlik-bütünlük sınırsızdır ve bu nedenle yapılan tanımlar da mutlak olmayacaktır. *Schranke* fenomenal sınırın ne olduğunu gösterdiği kadar, aklın bu sınırın ötesinde neyi başaramayacağını da gösterdiğinden negatif bir kullanıma sahiptir. Bu nedenle Kant *Schrankeyi*, olgusal olana dair bilginin tamamlanamazlığına ilişkin *niceliksel* ayrımlar için kullanarak onu *niteliksel* ayrımları esas alan *Grenzeden* ayırmaktadır (Orman, 2001, s.139).

Doğa bilimleri ve matematik alanındaki tanımlamalar, dinamik *sınırlamalarla-kısıtlarla* (*Schranke*) yapılmakta ancak akıl buradaki koşullu akıl yürütmenin ve nedensellik zincirinin sunduklarıyla tatmin olmayan doğası nedeniyle koşulsuz olana yükselmek istemektedir. Doğası gereği mutlak bütünlüğe, koşulsuz olana ulaşmayı talep eden akıl, kendi sınırlarını görmezden gelerek metafizik konularda çıkarımlarda bulunduğundan, aklın bu tür girişimleri ile ilgili sınırlardan bahsederken Kant, *Grenzeyi* kullanmayı tercih etmiştir. Çünkü *Grenzenin*, Latincedeki kavramsal karşılığı

olan *terminus*; ulaşılmaz olanın alanına, belirli bir yerin dışında bulunan alana, sınırın dışını düşünmeye yönelmektedir (Feloj, 2011, s.38). Kant bu nedenle *Grenzeyi* metafizik ve kendinde-şey gibi aklın ulaşılamaz olana yönelik kavrama girişimleri için ya da sınırın belirgin olmadığı ancak sınır ötesinin varsayıldığı durumlar için niteliksel belirlemeler yapmak amacıyla kullanmıştır (Shell, 2009, s.30).

Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi* ile başlayan Eleştiri Dönemi bilginin sınırlarını, yetilerin işleyişinin sınırlarından hareketle çizme girişiminin hâkim olduğu bir dönemdir. Bu nedenle Kant, *Grenze* ve *Schrankeyi* insanın sahip olduğu yetiler aracılığıyla bilmeye muktedir olabileceği ve olamayacağı alanların sınırlarını belirlemek amacıyla teknik bir ayırım olarak kullanmıştır. Anlama yetisi, koşullu olanın alanına yönelik olup buradaki koşullu açıklamalarla yetinirken akıl, koşulsuz olanı bilmeye ilişkin önlenemez bir isteğe sahiptir. Ancak Kant'a göre akıl kendini; "(...) sınırın (*Grenze*) dışında olanın onun içinde olanla bağıntısını bilmekle sınırlandırmak (*Schranke*)" zorundadır (Kant, 2000a, s.116). Sınırın (*Grenze*) dışına ilişkin bilgimiz ise sınırın içinde kalanla (*Schranke*) bağıntısından ibaret olduğundan durulması gereken sınır tam da burasıdır.

Matematik ve doğa bilimleri özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerinden hareketle gerçekliğin olumsuzlamaya (*negation*) dayalı tanımlarını verdiği için söz konusu alanlar ile ilgili sınırlardan bahsederken Kant *Schrankeyi* kullanmayı tercih etmiştir. Diğer taraftan *Grenze* her zaman bir uzam varsaymaktadır (Kant, 2000a, s.106). Akıl, insanın sahip olduğu yetilerden bağımsız bir gerçeklik olduğunu ve bunun da akılla kavranabileceğini varsayarak düşünme eğiliminde olduğundan Kant, aklın metafizik konulara ilişkin sınırlarından bahsederken *Grenzeyi* kullanmayı tercih etmektedir. Kant'a göre aklın meşru kullanımı sadece görüşlere ilişkindir bu nedenle görüşlerin ötesine ilişkin bir bilgi iddiasında bulunmak mümkün değildir. Ancak akıl doğası gereği görüşlerin ötesine ilişkin bir uzam varsayarak düşünmekte ve bu alana ilişkin çıkarımlar yapmaktadır. Aklın söz konusu meşru olmayan kullanımının geleneksel metafiziğin kaynağı olduğunu ileri süren Kant, yeni bir tür metafizik önermektedir.

Bu yeni metafizik anlayışı, yetilerin sınırlarını tespit etmenin yanı sıra aklın deneyimden bağımsız kullanımını ve sınırları aşmaya yönelik doğal eğiliminin sonuçlarını göstermeyi de amaçlamaktadır. Diğer taraftan yeni metafizik anlayışı, geleneksel metafiziğin vaat ettiği mutlak bütünlüğe ulaşma doyumunu akla yaşatamayacağı gibi bu metafizik anlayışının vadedtiği tek şey yetilerin sınırları ve aklın bu sınırları aşmaya yönelik eğilimine ilişkin bir kavrayıştan ibarettir. Bu bağlamda *Eleştirinin* işlevi “(...) teorik akli sınırladığı ölçüde gerçekten negatiftir” (Kant, 2005, BXXIV). Ancak aklın teorik kullanımı sınırlandırılmadığında aklın pratik kullanımının imkânı da ortadan kalkacağı için teorik alandaki sınırlandırma sayesinde pratik alan da teminat altına alınmakta ve bu bağlamda *Eleştiri* pozitif bir işlev üstlenmektedir.

Buna göre teorik akli sınırlayan (*einschränkt*) bir Eleştiri o düzeye dek hiç kuşkusuz olumsuzdur. Ama bu yolla aynı zamanda pratik aklın kullanımını sınırlayan (*einschränkt*) ya da giderek onu hiçe indirme gözdağı veren bir engeli ortadan kaldırdığı için, gerçekte olumlu ve oldukça önemli bir yararı da vardır.⁶ (Kant, 2005, BXXV-VI)

Transsendental Felsefenin amacı, aklın deneyimden bağımsız kullanımının bir eleştirisini yaparak geleneksel metafiziğin kavga alanına sınır taşlarını yerleştirmektir. Buna göre uzay, zaman ve anlama yetisinin saf kavramlarının işlevi, deneyimi olanaklı kılmakla sınırlıyken, idelerin görevi ise akla ihtiyaç duyduğu birlik-bütünlük verme işlevi ile sınırlıdır. Bilgi söz konusu olduğunda kurucu değil, düzenleyici bir işleve sahip olan ideleri kurucu unsurlar olarak kullanmak ise bir sınır ihlalidir ve Kant’a göre geleneksel metafiziğin beslendiği kaynak da budur. Matematik ya da

⁶ Kant’ın yukarıda alıntılanan paragrafa düştüğü dipnot konumuz açısından önemlidir: “Bir nesneyi bilmek için onun olanağını (ister deneyim kanıtına göre edimselliğinden olsun, isterse akıl yoluyla a priori olsun) tanımlayabilmem gerekir. Ama istediğimi düşünebilirim yeter ki çelişkiye düşemeyeyim. e.d. yeter ki kavramım olanaklı bir düşünce olsun, üstelik tüm olanaklar toplamında buna bir nesnenin karşılık düşüp düşmediğini saptayamasam bile. Ama böyle bir kavrama nesnel geçerlik (olgusal olanak, çünkü ilki yalnızca mantıksal olanaktır.) yükleyebilmem için ‘daha öte’ bir şey gerekir. Gene de bu ‘daha öte’sinin teorik bilgi kaynaklarında aranması gerekmez o, pratik olanda yatıyor olabilir” (Kant, 2005, BXXV-VI).

doğa bilimlerinin *sınırlamalarıyla* (*Schranke*) yetinmeyerek koşulsuz olanın alanına geçmek isteyen aklın doğal eğiliminin sonucu olan metafizik, deneyimden rastlantısal bir genişleme ile ortaya çıkmamış aksine doğa tarafından içimize konmuştur.

Ne var ki metafizik, saf aklın (...) dialektik çabaları sırasında, bizi sınırlara (*grenzen*) götürür; transsendental ideler de —onlarla alışverişte bulunulamayacağından, aynı zamanda da hiç gerçekleşmeyeceğinden— bize yalnız aklın saf kullanımının sınırlarını (*grenzen*) göstermekle kalmazlar, aynı zamanda bu ideleri belirleme yolunu da gösterirler; en sevgili çocuğu olarak Metafizigi doğurmuş olan aklımızın bu doğal kuruluşunun amacı ve yararı da budur. (Kant, 2000a, s.107).

Akıl, kendi doğasından kaynaklanan ayartıcı eğilim nedeniyle anlama yetisinin saf kavramları olan; töz, kuvvet, gerçeklik ve nedensellik gibi kavramları deneyimin ötesinde kullanmaya meyillidir. Böylece “(...) anlama yetisi deneyin evine çok daha geniş bir bölme ekler, bunu sırf düşünce varlıklarıyla doldurur ve başkaca doğru olan kavramlarıyla kullanımının sınırlarını (*Grenzen*) aştığının, bir defacık bile olsun farkına varmaz” (Kant, 2000a, s.67-68). Kant, anlama yetisinin saf kavramlarının kaynağının deneyim olmadığını göstererek yanılısamaların kaynağını ortaya koyduğu gibi anlama yetisinin saf kavramları olan kategorilerin deneyimin ötesinde kullanılamayacağını göstererek bu sınır ihlalinin önüne nasıl geçilebileceğini de açıklamıştır. “Çünkü bunlar verilmiş görüleriyle ilgili olarak yargının sırf mantıksal biçimini belirlemekten başka bir şey yapamazlar” (Kant, 2000a, s.68).

Kant, kadim duyulur-düşünülr ayırımına dayanan akli görü anlayışını reddederek bilinebilir olan ile düşünülebilir olan arasına bir sınır çizmiştir. (Kant, 2005, BXXV-VI) Anlama yetisinin sağladığı bilgiler *intellektual* olarak adlandırılırken *intelligibel* ise sadece anlama yetisi ile tasarımılabilen anlamına gelmektedir. Her nesne olanaklı bir görüyü gerektirdiğinden Kant’a göre nesnelere dolaysız bir biçimde idrak eden bir yeti düşünülebilir ancak bilinemez. (Kant, 2005, BXXVII, A146). Kant, *intellektual-akli* görü düşüncesini geleneksel metafiziğin beslediği kaynaklarından biri olarak

görecik eleştirmiş ve sınır dışı etmiştir. Çünkü Kant'a göre insanın yetilerinin sınırları dâhilinde bu türden bir bilme mümkün değildir (Kovanlıkaya, 2006, s.77-84). Akli görünün reddi ve düşünülebilir olan ile bilinebilir olan arasına çizilen bu sınır sayesinde sadece akılla kavranabilen nesnelerin var olup olmadığına dair soru sormak mümkün olsa da bu sorunun cevabı olabilecek bir bilgi ileri sürmek mümkün değildir (Kant, 2000a, s.68-69). Akli görünün mümkün olmadığını savunan Kant'ın idelerin mevcut sınırlar dâhilindeki konumuna ilişkin açıklamaları, sadece Kant felsefesi için değil Kant sonrası felsefe tartışmaları için de belirleyici nitelikte olmuştur. Bu nedenle Kant felsefesinde sınır kavramı bağlamında idelerin konumuna daha yakından bakmak gerekmektedir.

Kant'ta Grenze-Schranke Ayrımı Bağlamında İdelerin Konumu

Kant'ın *Grenze-Schranke* teknik ayrımının belirginlik kazandığı konulardan biri de idelerdir. Bu nedenle Kant'ta sınır kavramını ideler bağlamında ele almak *Grenze-Schranke* kullanımındaki nüansları kavrama imkânını da barındırmaktadır. Kant idelerin bizi, görüşüşlerin noumenonların boş uzamı ile birleştiği yere kadar götürüyor gibi bir yanılsamaya sebebiyet verdiğini ve aklın deneyimden bağımsız kullanımının sınırlarını (*Grenze*) da bu yolu takip ederek belirleyebileceğimizi ileri sürmektedir (Kant, 2000a, s.117-118). Kant'a göre aklın doğası gereği sahip olduğu sınır (*Grenze*) tanımaz tavra, yine aklın içerisinden getirilecek sınırlamalarla (*Schranke*) karşı konulabilir. Böylece aklın teorik kullanımının ayağını basacak bir yer bulamayacağı bu alanda aklın pratik kullanımındaki zorunlu beklentileri ve umutları için bir yer açılacaktır. O halde bildiğimiz şeyi nasıl bildiğimiz ve bilemeyeceğimiz şeyi neden bilemeyecek olduğumuzu bilmek elzemdir ve bunun için sorulması gereken soru şudur:

(...) bildiğimiz şeyi bilmediğimiz -hiç bilemeyeceğimiz- şeye bağlarken aklımız ne yapıyor? Burada bilinen, bir hiç bilinmeyene (ve hep bilinmeyen olarak kalacak olana) gerçekten bağlantı içine sokuluyor; bununla bilinmeyen bir nebze daha bilinir kılınıyorsa bile -bunu gerçekten ummamamız gerek-

bu bağlantılılık kavramı yine de belirlenebilir ve açıklığa kavuşturulabilir olsa gerek (Kant, 2000a, s.109).

Bu sorunun yanıtını arayabilmek için önce neyi bilmeye muktedir olduğumuzun ve bilme sürecinin dinamiklerinin açıklanması gerekmektedir. Transsendental Felsefenin özne ve nesne anlayışına göre; özne sahip olduğu yetiler aracılığıyla hem dış dünyayı kurmakta hem de dış dünyayı kuran varlık olarak kendisinin bilincine varmaktadır (Pehlivan, 2007, s:91). Bu bağlamda özne için bedeni dahi bir nesne konumundadır: “Düşünen bir varlığın varoluşu olarak kendi varoluşumu dışımdaki başka şeylerden (ki bedenim de bunlar arasındadır) ayırt ederim” (Kant, 2005, B409). Öznenin sahip olduğu yetilerden bağımsız bir dış dünyanın var olup olmadığı özne için bilinemez olarak kalmakta, özne kendisinin idrakine de ancak nesneyi kuran varlık olduğu bilinciyle varmaktadır. Bu nedenle ne öznenin görüsel olanı inşası dışında bir dış gerçeklikten ne de bu inşa sürecinden bağımsız bir iç gerçeklikten ve *Ben* bilincinden söz edilebilir. Dolayısıyla Kant’ta *Ben*, bir tür iç sınır konumundadır ve onun varlığını transsendental bir zemin olarak varsaymanın ötesinde *Benin* gerçek doğası hakkında bilgi sahibi olmaktan söz edilememektedir. Bir başka deyişle *Ben* hakkında bilebileceklerimiz, onun bilincin tüm belirlenimlerin zemininde yatan bir birlik olduğu bilgisi ile sınırlıdır (Corey, 2014, s:17).

Kant’a göre rasyonel psikoloji, ruhun beden ile ilişkisine, ruhun doğumdan önceki ya da ölümden sonraki olası varlığına ilişkin çıkarımlar yaparak söz konusu sınırı ihlal etmiş ve *Eleştirinin* temel sorusu olan “*Quid juris?*”⁷ sorusuna cevap verememiştir (Çitil, 2021, s.189). Bu soru Kant tarafından şöyle ifade edilmektedir: “Düşüncenin öznel koşulları *ne*

⁷ “Kant, quid facti ile quid justı ayrımını Reflexionen’de şöyle ifade ediyor: ‘Quaestio facti bir kavrama hangi yoldan sahip olduğumuzu; quaestio juris ise hangi hakla ona sahip olduğumuzu ve kullandığımızı sormaktadır.’ ([10], R. 5636, s. 260). Bunu, hukuki bir benzetmeyle şöyle ifade edelim: Siyasi bir suçtan dolayı yargılanan bir kişinin hangi ceza yasasının hangi maddesine göre hüküm giyeceği bellidir (quid facti). Ama bu kişi, ‘Hangi hakla, hangi gerekçeyle beni yargılıyorsunuz?’ diye sorabilir; bu soru, sadece yargıca değil, sistemin bütününe yöneltilmiş bir gerçekleendirme sorusudur (quid juris). Elbette, Kant’ın çıkarsamasını, yukarıdaki örnekten ayıran, Kant’ınkinin a priori zeminde transandantal bir çıkarsama olmasıdır.” (Gözkan, 2018, s:114)

hakla nesnel geçerlilik iddiası taşıyabilir?” (Kant, 2005, B117, A89 B122) Ruh, evren ya da Tanrı hakkında ileri sürülen öznel yargıların nesnelliğine ilişkin iddiaların zemininde yatan kriter nedir? Kant’a göre geleneksel metafizikçilerin iddialarını Swedenborg’un spekülasyonlarından ayıracak bir kriter -varsa- ancak bu soruya cevap vermeleri halinde bulunacak ve aklın meşru/meşru olmayan kullanımları da böylece belirlenebilecektir (Kant, 2000b, s.297). Ancak Kant’a göre böyle bir kriter söz konusu olmadığı gibi bu soruları yanıtlamak, aklın tüm sınırlarını aştığından tüm yanıt verme girişimleri de yanılısamadan ibaret olacaktır. Kant’a göre ruh hakkında yargıda bulunma girişimlerinde düşülen yanılısama; düşünülebilir şeye varlık atfedilerek, onun hakkında bir nesneymişçesine yargıda bulunmaktan kaynaklanmaktadır. Kategorilerin temelinde yatan birliğe nesne muamelesi yapılarak töz kategorisinin uygulanmasından kaynaklanan bu yanılısama; “(...) bilmediğimiz bir yerdeki eksikliği aklın paralogismleri ile doldurmanın, düşüncelerimizi şeyler yapmanın ve tözselleştirmenin bir sonucudur” (Kant, 2005, A395).

Kant’ın “insan aklının en garip fenomeni” (Kant, 2000a, s.93) olarak adlandırdığı antinomiler ise duyarlar dünyasının nesnelere kendinde-şey gibi düşünülmesinden ve görüşlerin bağlantılarının ilkelerinin kendinde-şey için kullanılmasından kaynaklanan sınır ihlalleridir. Dolayısıyla antinomiler, temsiller olan görüşlerin kendinde-şey yerine konulmasından kaynaklanmaktadır oysa; “Görünüş (*Erscheinung*) deneyde kullanıldığı sürece hakikati meydana getirir, ama deneyin sınırlarını (*Grenze*) aşır aşır olduğu anda kuruntudan başka bir şey ortaya çıkarmaz” (Kant, 2000a, s.42). Akıl doğası gereği, anlama yetisi kavramını olanaklı deneyimin kaçınılmaz *sınırlamalarından* (*Schranke*) kurtararak onu deneyimin *sınırlarının* (*Grenze*) ötesine genişletmeye zorlamaktadır. Bu nedenle “(...) ideler aslında koşulsuz dek genişletilmiş kategorilerden başka bir şey değildirler” (Kant, 2005, A409, B436). Deneyimden bağımsız işleyen aklın neden olduğu çatışmalar ancak yine aklın işleyişi çözümlenerek ortaya koyulabilecektir. Akli antinomilere götüren ise; uzamsal ve zamansal olarak sınırlı olan deneyimin temelinde mutlak tamamlanmışlık aramasıdır ve bu işleyiş

aklın doğası gereği olduğundan kaçınılmazdır (Caygill, 2000, s.77). *Eleştirinin* görevi akla sınırlarını göstererek, onu Septisizmin umutsuzluğundan olduğu kadar geleneksel metafiziğin spekülasyonlarından da kurtarmaktır. Bu nedenle Kant, ‘Salt Aklın Eleştirisi’ni, metafizik bilgi alanında aklın bir eleştirisi olarak düşünmüş ve metafiziğin eleştirisini Platon ve Aristo’dan beri süregelen ve her seferinde yeniden girilen bütün denemelere karşı yöneltmiştir” (Poyraz, 1992, s.72).

Kant’a göre aklın doğasından kaynaklanan sınır tanımama eğilimi ve bütünlüğe, mutlak olana ulaşma çabası onu *en yüce varlık* ideasına götürmektedir. “Ama aslında Tanrı ideali ile akıl, tecrübenin mutlak tamlığını mümkün kıldığını sanmaktadır/yanılsamaktadır.” (Güneç, 2016, s.98) Akıl, *en yüce varlık* ideasına anlama yetisi ya da istemenin (*Wille*) özelliklerini yükleyerek onu kendisi için kavranabilir hale getirmeye çalıştığında bir tür antropomorfizme düşmektedir. Ancak her tür antropomorfizm *en yüce varlık* kavramının tanımı ile çelişeceğinden söz konusu antropomorfik özelliklerden sıyrılmak için onu duyusalıktan arındırdığında ise geriye sadece düşünmenin biçimi olan mantık kalmaktadır ki onunla da bir nesneyi bilmek mümkün değildir. Kant’a göre doğal teoloji, aklın sınırlarında yer aldığından aklın *en yüce varlık* idesine yönelme ihtiyacının çözümlenmesi elzemdir. Akıl, deneyime ilişkin bilgisine birlik verme ve bu birliğe de bir gerçeklik atfetme ihtiyacı duyduğundan sadece akılla kavranan bir varlığın zorunlu olduğunu düşünerek *en yüce varlık* idesine yönelmektedir. Ancak aklın teorik kullanımı içerisinde idelere ilişkin bir bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Teorik alanda edinilebilecek olan bilgi; aklın doğası gereği sahip olduğu bu eğilimin idelere gerçeklik atfetmenin kaynağı olduğu ve bunun da -sınır ihlali olan- yanılsamalara yol açtığı bilgisinden ibarettir.

Sınırın iki yüzünden biri aklın meşru kullanımına ilişkin tarafı içeride tutarken sınırın diğer yüzü saf aklın transsendent yargılarını dışarıda bırakan yönünü tutmaktadır. Diğer bir deyişle aklın transsendent çıkarımlar yapma eğilimine çizilen sınır, aklın meşru kullanımına ilişkin sınırın diğer yüzünde başlamaktadır. Bu nedenle “Kant, Grenze kavramını bilginin

(*Erkenntnis*) alanını ve bu alanın dışında kalan ideleri işaret etmek için kullanır” (Güven, 2019, s.387). İdelere ilişkin bilgimiz, aklın deneyimin ötesine geçmeye ve metafizik konular hakkında yargıda bulunmaya ilişkin doğasından kaynaklanan eğilimine ve bu eğilime konulması gereken sınıra ilişkin bilgidir. Bu nedenle ideler hakkında sahip olabileceğimiz bilgi, sınırın içine nispetle konumlarına ilişkin bilgidir. “Dünyanın, kavramı bu dünyanın içinde edinebileceğimiz tüm bilginin dışında olan bir varlıkla yalnızca ilgisi konusunda yargıda bulunmakla yetinirsek, bu sınırdaki (*Grenze*) duruyoruz demektir” (Kant, 2000a, s.111). Sınırın içe ve dışa ilişkin olanı tutan ikili doğası, Kant felsefesi bağlamında *bilinbilir olan* ile *düşünülebilir olan* ayrımında daha anlaşılır hale gelmektedir. Durmamız ve düşünmemiz gereken sınır taşı tam da buradadır ve Tillich’in (1966) belirttiği gibi “sınır, bilgi edinmek için en iyi yerdir” (s.13).

Bilginin Sınırları Bağlamında Ahlakın İmkânı ve Dinin Konumu

Kant *Saf Aklın Eleştirisinde* geleneksel metafizikçilerin düştüğü yanılsamalardan kaçınmak amacıyla bilginin sınırlarını belirlerken şu yolu izlemiştir: uzay ve zamanın özneye ait saf görüler olduğunu ve bu nedenle nesnenin, öznenin yetileri aracılığıyla kurulan bir tasarım olduğunu belirtmiş, görü ve kavram arasında ayırım yapılarak akli görüşü reddetmiştir. Kendinde-şeyi bir *sınırkavram* (*Grenzebegriff*) olarak konumlandırıp akli görüş ile kavranabileceğine ilişkin görüşleri eleştirmiş, doğruluğun bilginin nesneye uygunluğunda değil öznenin nesne hakkındaki yargısını mümkün kılan a priori zeminde aranması gerektiğini belirtmiştir. Mantığın alanını ise; anlama yetisinin saf kavramları olan kategorilere gerçeklik atfetmek, aklın düzenleyici işleve sahip idelerine kurucu bir görev vermemek ve mantık ilkelerini varlık hakkında çıkarımlar yapmak için kullanılmakla sınırlamıştır. Ayrıca fenomen-noumen, görünüş-kendinde-şey, bilmek-düşünmek, görü-kavram, kategori-ide arasında yaptığı ayrımlarla da bu ayrımları görmezden gelmenin sonucu olan yanılsamaların önüne geçecek sınırı çizmeyi amaçlamıştır.

Kant'a göre aklın sınırı (*Grenze*) tanımayan tavrı, yine aklın kullanımına getirilecek sınırlamalar (*Schranke*) ile önlenebilir. Çünkü "(...) sınır hem bizi sınırlar hem de ölçü içinde kalmamızı sağlar" (Poyraz, 2020, s.84). Diğer taraftan aklın sınırları aşmaya ilişkin eğilimi, onun doğasından kaynaklanmaktadır ve Neiman'ın (2006) da belirttiği gibi Kant, aklın teorik kullanımında "(...) sınırları tanımak istemeyen halin, Tanrı olma isteğine rahatsız edici biçimde yakın olduğunu" (s.79) göstermiştir. Metafizik konularda yargıda bulunma cüretinde kendini gösteren Tanrı olma isteği, aslında *Eleştiri* sayesinde fark edilen bir sınır ihlalidir ve Kant'a göre "*Aklın sınırları bir kez ihlal edildiğinde yanılısama binlerce kez bu yarıktan sızar*" (Kant, 2007, s.151). Bu nedenle Kant, aklın teorik kullanımının sınırlarını, kesin ve değişmez sınırlar olan *Grenze* ile belirlemiştir. Böylece *bilinebilecek olan* ile *düşünebilecek olan* arasında kesin bir ayırım yaparak geleneksel metafiziğin yüzyıllardır süren krizini çözmeyi denemiştir.

Kant'ın meşru bilginin alanını görünüşlerle sınırlandıran anlayışının yarattığı epistemolojik incinme, pratik alanda açılan yer ile bize adeta bir teselli sunmaktadır. Epistemolojik sınırlılığımız aynı zamanda pratik alanda açılan yerin genişlemesine sebebiyet veren bir lütfâ dönüştüğünden Kant, "İnancımız bilimsel değil ve Tanrıya şükür ki değil" demektedir (Kant, 1978, s.123). Zira Tanrıya ya da özgürlüğe ilişkin bilgi sahibi olmak, doğadaki nedensellik ilkesi ile ahlak alanına yaklaşmak ve ahlakın zemini olan özgürlüğün imkânını ortadan kaldırmak anlamına gelecektir. Teorik alanda görünüş ve kendinde-şey arasında sınır çizilmediğinde doğadaki mekanik nedenselliğin ahlak alanında da geçerli olduğu varsayılacaktır. Bunun sonucu olarak ahlaki eylemler ödül beklentisi ya da ceza korkusu ile yapılacak, radikal kötülük olarak adlandırılabilir durumlar ise bir hata ya da günahın cezası olarak yorumlanabilecektir. Oysa Kant'a göre insan, bir doğa varlığı olarak mekanik nedenselliğe tabi iken, özgür bir fail olarak ahlak alanında varolabilmenin imkânına da sahip olmalıdır. Bu nedenle Kant, teorik sınırları belirlerken aklın pratik kullanımını koruyan ve ona yer açan bir yol izleyerek, hiçbir zaman *bilinemeyecek olan* özgürlüğe aklın pratik kullanımının sınırları dâhilinde çelişkiye düşmeden *düşünülebileceği* bir alan açmıştır.

Diğer taraftan özgürlük, ahlak alanında sınır tanımaksızın ve keyfince davranmak anlamına gelmemektedir. Tersine “(...) özgürlüğün ahlak yasasını kullanmanın sorumluluğu olduğunu söyleyebiliriz” (Güvenç, 2010, s.66-67). Böylece insana pratik alanda etkin bir rol biçen Kant, ahlak alanını insanın her eylemiyle yeniden şekillenerek varlığa gelecek bir sahneye dönüştürmüştür. Kant, aklın teorik kullanımını sınırlandırarak onun pratik kullanımına açtığı yer ile ahlak alanında bizi adeta Tanrıyı taklit etmeye teşvik etmektedir. Çünkü “Kategorik buyruk, kendimizi Tanrı gibi hayal etmeye yönelik bir davettir” (Neiman, 2016, s.162). Bu davet ile Kant, her ahlaki karar ve eylem ile dünyayı yeniden tasarlamının sorumluluğunun insana ait olduğunu hatırlatmaktadır. Ahlaki karar ve eylemlerimizin tüm evreni etkileyen bir etki dizisini harekete geçirdiği ilkesine dayanan söz konusu ahlak anlayışı, teorik alandaki sınırlılığın tesellisi gibi görünmekte ve bir sınır varlığı olan insana tanrısal bir paye vererek onu sınırsız olana yaklaştırmaktadır.

Kant, aklın teorik ve pratik kullanımına ilişkin söz konusu sınırları çizerken *Grenze-Schranke* ayrımını kullanarak bilinebilecek olana ilişkin sınırları belirlediği gibi yetilerin sınırları dâhilinde bizim için hiçbir zaman bilinemeyecek olanı da belirlemiştir. Bunun en açık biçimde görüleceği metinlerden biri *Yalın Aklın Sınırları Dâhilinde Din*⁸dir. Kant, dini konularda kavranmakta aciz kalınan unsurları ifade ederken *Grenzeyi* kullanarak sınırın dışına, ulaşılabilir olanın alanına işaret etmektedir. Diğer taraftan Kant, din ile ilgili konularda *Grenze* yerine sınırın içine, kuşatılana vurgu yaparak *Schrakeyi* kullanmış olsaydı onun, ahlak ile dini bir tuttuğu ya da dini ahlaka indirgediği ileri sürülebilirdi. Ancak Kant, aklın sınırlarını şeylerin kendilerinin olanağının sınırı kabul eden Septsizmin hatasına düşmemek için *Grenze-Schranke* ayrımını kullanarak yetiler dahilinde bizim için bilinemeyecek olanın *imkânını* tümenden yok saymadığını göstermiştir.

⁸ *Yalın Aklın Sınırları Dâhilinde Din*'in bazı çevirileri *Grenze-Schranke* ayrımına dikkat edilmeksizin yapılan çevirilere örnek olarak verilebilir. Söz konusu metnin başlığı *Die Religion Innerhalb Der Grenzen Der Blossen Vernunft* olmasına rağmen bazı İngilizce çevirilerde *Religion Within The Limits of Reason Alone*, biçiminde çevrilmiştir. (Çev: Theodore M. Greene, Hoyt H. Hudson, New York, Harper Torchbooks, 1960)

Böylece Kant, bir taraftan dini yalın aklın sınırları dâhilinde tutmaya çalışırken diğer taraftan dinin, aklın kavramakta aciz kaldığı cihetini bir *imkân* olarak gözeterek onun aşkın olduğuna inanılan yönüne haddini bilen bir mesafede durmayı başarmıştır. Kant'ın söz konusu haddini bilen tavrına ilişkin en iyi örneklerden birini, *Fakültelerin Çatışmasının* önsözünde yer alan *Yalın Aklın Sınırları Dâhilinde Din* metni hakkındaki şu dipnotunda görmek mümkündür: “Bu başlık kasıtlı olarak, makalenin salt akıldan din (vahiy olmadan) anlamında yorumlanmasının önüne geçmek için böyle seçilmişti; çünkü öylesi haddini fazla aşmak olurdu: çünkü dinin öğretileri doğaüstü ilhamlı adamlardan kaynaklanıyor da olabilirdi (...)” (Kant, 2023, s.51)

Sonuç

Kant meşru bilginin sınırlarını belirlerken kullandığı *Grenze-Schranke* teknik ayrımı ile aklın teorik kullanımının sınırlarını belirlediği gibi pratik kullanımının sınırlarını da belirleyerek dini bu sınırlar dahilinde konumlandırmıştır. Kant, *Grenzeyi*, iki alanı birbirinden ayıran kesin sınırları ifade etmek için kullanarak *bilinebilir olan* ile *düşünülebilir olanın* alanlarını birbirinden ayırmıştır. Kant söz konusu sınırı çizerken *Grenzeyi* kullanarak hem ideleri meşru bilgi alanının dışında tutarak geleneksel metafiziğin neden olduğu krizi çözmeyi denemiş hem de *Grenzeyi* ulaşılamaz olanın alanına işaret etmek için kullanarak yetilerimiz dahilinde kavranamaz olanın varlığını bir *imkân* olarak düşünmeyi mümkün kılmıştır. Kant, matematik ve doğa bilimlerinin sınırlarından söz ederken ise *Schrankeyi* kullanarak bütünün eksik tanımına ve dinamik sınırlara işaret ederek bu alandaki girişimin tamamlanamazlığına vurgu yapmıştır. *Schranke*, mutlak tamlığı olmayan bir büyüklüğe ilişkin değillemeler olarak negatif bir işleve sahiptir. *Grenze* ise iki alanı birbirinden kesin bir biçimde ayırdığından, *bilinebilir* olanı içeride tutarak *düşünülebilir* olanı sınırın dışında bir imkân olarak tutma işlevini yerine getirmiştir. Böylece Kant, sınırın ikili doğası gereği sahip olduğu iki yüzü *Grenze-Schranke* ayrımı ile içe ve dışa ilişkin yaptığı göndermelerle korumuştur.

Grenze-Schranke teknik ayrımı bağlamında ele alındığında Kant felsefesinin, ilkelerin kullanım ve sınırları ile ilgilenmesi gereken yeni bir metafizik anlayışı önerdiği görülmektedir. *Eleştirinin* sınır çizme girişimi, aklın teorik kullanımını sınırlayarak bilinemez olanın alanını belirlediği gibi aklın teorik kullanımının genişlemesini engelleyerek pratik alana da yer açmıştır. Kant, aklın teorik ve pratik kullanımına ilişkin söz konusu sınırları çizerken kullandığı *Grenze-Schranke* ayrımı ile bizim için *bilinemez* olarak kalacak olan unsurları kesin bir biçimde belirlemiş, idelerin *düşünülebilir* olarak kaldığı sürece pratik alanda olumlu bir işlevi olduğunu da göstermiştir. Dine yalın aklın sınırları dahilinde bir yer veren Kant, aklın sınırlarının (*Grenze*) ötesinde olan bazı dini unsurların gerçekte var olabilme imkân ve ihtimalini gözeterek din konusunda da haddini bilen bir tavır sergilemiştir.

Kaynakça

- Aslan, A. (2016). Modern Dünyada Sınırlar. *Düşün-ü-Yorum Anadolu Aydınlanma Vakfı Sosyal ve Kültürel Bülteni, Sınır Özel Sayısı*, İstanbul: Küçük Matbaacılık, 10-14
- Baptist, G. (1999). Başkasının Kenti-Boylamasına Çevrensel Bir Topoloji Taslağı. Sözer, Ö. & Keskin, F. (Haz.), *Pera Peras Poros: Jacques Derrida ile Birlikte Disiplinlerarası Çalışma*. (ss.53-66), (Ö. B. Albayrak Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Caird, E. (1909). *The Critical Philosophy of Immanuel Kant*, Londra, Glasgow: James Maclehose and Sons.
- Caygill, H. (2000). *A Kant Dictionary*. The Blackwell Philosophy Dictionaries, New Jersey: Blackwell Publishing.
- Charlton, T. L. (1993) *A Latin Dictionary. Founded on Andrew's Edition of Freund's Latin Dictionary*. USA: Oxford University Press
- Cevizci, A. (1997). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Ekin Yayınevi
- Corey, W. D. (2014). *Kant and Rational Psychology*. New York: Oxford University Press.
- Çitil, A. A. (2021). *Kant Okumaları Birinci Kritik*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Develioğlu, F. (2001). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.

- Dürüşken, Ç. (2000). *Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk-Roma'nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Eisler, R. (1964). *Kant Lexikon*, Berlin: Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildersheim.
- Eyuboglu, İ. Z. (1998). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Feløj, S. (2011). Methaphor and Boundary: H.S.Reimarus' Vernunftlehre as Kant's Source. *Lebenswelt*, 1(1), 31-46
- Gepp, A. E., Haigh, C. G. (1928). *Latin-English Dictionary*. Londra: Longmans Green and Co.
- Glare, P. G. W. (1926). *Oxford Latin Dictionary*. New York: Claren Press.
- Gözkan, H. B. (2018). Saf Aklın Eleştirisi'nde Ben'in Kuruluşu. *Kant'ın Şemsiyesi-Kant'ın Teorik Felsefesi Üzerine Yazılar* (ss.111-133). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Grimm, J. & Grimm, W. (2020). *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig: Verlag von S. Hirzel. 16 Bde. in 32 Teilbänden, Leipzig 1854-1961. Quellenverzeichnis Leipzig. http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB, (21.08.2020).
- Güneç, M. (2016). *Kant'ta Tanrı ve Tanrısallaştırılan Akıl*. Ankara: Elis Yayınları
- Güneç, M. (2010). Modern Aklın Özerkliği, *İslam Araştırmaları Dergisi*, (23), 66-67.
- Güven, Ö. (2019). Kant'ın Grenze ve Schranke Ayrımı Yoluyla Felsefenin Yapısı Hakkında Bir Soruşturma, *Felsefe Arkivi*, (51), İstanbul: İstanbul University Press, 379-391.
- Howard, S. (2021). Kant on Limits, Boundaries, and the Positive Function of Ideas. *European Journal of Philosophy* 30, 64–78.
- Kabaağaç, S. & Alova, E. (1995). *Latince Türkçe Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Kant, I. (1970). *Philosophical Correspondence 1759-1799*. (A. Zweig, Ed. & Çev.). Illinois: University of Chicago Press.
- Kant, I., (1978), *Lectures on Philosophical Theology* (A.W. Wood & G.M. Clark, Çev.). London: Cornell University Press.
- Kant, I. (1992a). *Lectures on Logic* (J. M.Young, Çev.). New York: Cambridge University Press.
- Kant, I. (1992b). Dreams of a Spirit-seer Elucidated by Dreams of Metaphysics. (D. Walford, Çev. ve Ed.), *Theoretical Philosophy 1755-1770*. (ss.301-360). Cambridge: Cambridge University Press.

- Kant, I. (1997). *Lectures on Metaphysics* (K. Ameriks & S. Naragon, Çev.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, I. (2000a). *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena* (İ. Kuçuradi & Y. Örnek, Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (2000b). Anthropology from a Pragmatic Point of View. (G. Zöllner & R. B. Loudon. Haz.), *Anthropology, History and Education*. (ss.227-429). Londra: Cambridge University Press.
- Kant, I. (2001a). Bütün Felsefi Teodise Denemelerinin Başarısızlığı Üzerine. (M. Akbaş, Çev.). *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*. (14), (ss. 202-214).
- Kant, I. (2023). *Fakültelerin Kavgası* (E. Özbek, Çev., N. Reyhani, Ed.). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları
- Kant, I. (2005). *Critique of Pure Reason* (P. Guyer & A. W. Wood, Çev.). New York: Cambridge University Press.
- Kant, I. (2007). *Determination of the Concept of a Human Race, Anthropology, History and Education*, (G. Zöllner & R. B. Loudon, Ed.). Londra: Cambridge University Press
- Kennedy, M. D. (1998). *Encyclopedia of Greco-Roman Mythology*. California: ABC-CLIO.
- Klein, E. (1966). *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Holland: Elsevier Publishing Company.
- Kovanlıkaya, A. (2006). Kant'ta Akli Görünün İptaline Dair. (Nebil Reyhani, Ed.), *Muğla Üniversitesi Uluslararası Kant Sempozyumu Bildirileri Kitabı* (ss.77-84), Ankara: Vadi Yayınları.
- Liddell, H. G. & Scott, R. (1996). *Greek- English Lexicon with a Revised Supplement*. Oxford: Clarendon Press.
- Menge, H. (1963). *Langenscheidts Taschenwörterbuch-Der Lateinischen und Deutschen Sprache, Deutsch-Lateinisch*. Berlin:Schöneberg, Longenscheidt Kg.-Verlagsbuchhandlung.
- Moretto, A. (2015). Herder's Notes on Kant's Mathematics Course. (R. R. Clew is, Ed.), (G. Galbussera, Çev.). *Reading Kant's Lectures*. (ss.418-454). Berlin: De Gruyter Publishing.
- Neiman, S. (2006). *Modern Düşüncede Kötlük, Alternatif Bir Felsefe Tarihi*. (A. Sargüney, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Neiman, S. (2016). *Ahlaki Açıklık-Yetişkin İdealistler İçin Bir Kılavuz*. (N. Tokdoğan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Nişanyan Sözlük, *Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/s%C4%B1n%C4%B1r> (01.09.2023)
- Onions, C. T. (1971). *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Londra: Oxford University Press.
- Orman, E. (2001). *Hegel Felsefesinde Sınır Kavramının Önemi*. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Parlatır, İ. (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Partridge, E. (1991). *Origins, A Short Etymological Dictionary of Modern English*. Londra: Routledge & Kegan Poul.
- Pehlivan, E. (2017). Kant'ın Eleştiri Öncesi Dönem Eserlerinde Sınır Kavramı. *Felsefe Arkivi*, (47), 43-66.
- Pehlivan Karataş, E. (2007). *Kant'ın Bilgi Teorisinde Öznenin Kurucu Rolü*. Sakarya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü-Tarihsel Bir Okuma*. (H. Hünler, Çev. & Haz.). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Poyraz, H. (1992). Bir Felsefe Disiplini Olarak Metafizik, *Felsefe Dünyası*, (6), 67-73
- Poyraz, H. (2020). Filozof Bir Ahlâk Yaratmaz, Bir Toplumsal Ahlâkın İçinde Doğar, *Ahlak-Ahlâk Çalışmaları ve Ahlâk Felsefesi Dergisi*, (1), 79-87
- Shell, S. M. (2009). *Kant and the Limits of Autonomy*, London: Harvard University Press.
- Simpson, D. P. (1931). *Cassell's Latin Dictionary*. (J. R.V. Marchant & Joseph F. Charles. Ed.) Casselland Company.
- Simpson, D. P. (1963). *Cassell's Latin Dictionary Latin-English /English-Latin*. New York: Cassell & Company Limited.
- Sinclair, J. (2001). *Collins Cobuild English Dictionary for Advanced Learners*. Londra: Harper Collins Publishers
- Skeat, W.W. (1994). *The Concise Dictionary of English Etymology*. Danimarka: Wordsworth Reference.
- Smith, W.W. (1873). *A Complete Etymology of the English Language*. New York: A.S. Barnes & Co.
- Smith, W. W. (1870). *A Condensed Etymology of the English Language for Common Schools*. New York: A.S. Barnes & Company.
- Sözer, Ö. (1999). En-son Apori'nin Yeniden-Kapanmış Kapısından Nasıl Geçilir? - Sınır Çizgisi ve Geçit Üzerine. Sözer. Ö. & Keskin, F. (Haz.), *Pera Peras*

- Poros: Jacques Derrida ile Birlikte Disiplinlerarası Çalışma.* (ss.69-83). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Spinoza, B. (1919). *Ethica Letter: The Chief Works of Benedict De Spinoza, De Intellectus Emandatione.* (R.H.M., Elwes, Çev.). Londra: G. Bell and Sons
- The Holy Bible. (2002). German Luther Translation. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library
- Tillich, P. (1966). *On the Boundary: An Autobiographical Sketch.* New York: Charles Scribner's Sons.
- Vural, Ü. (2006). *International Büyük Almanca-Türkçe Sözlük.* İstanbul: İnkılap Yayınevi
- Walde, A. (1938). *Lateinisches Etymologisches Wörterbuchby - Latin Etymology Dictionary in German.* Heidelberg: C. Winter
- Webb, A.C. (1879). *A Manual of Etymology: Containing Latin & Greek Derivatives: With a Key, Giving the Prefix, Root, and Suffix.* Philadelphia: Eldredge & Brother.
- Williams, R. (2018). *Anahtar Sözcükler: Kültür ve Toplumun Sözcüğü* (S. Kılıç, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.